

Reformatsioon mitmekeelse kirikuruumi kujundajana Eesti- ja Liivimaal: multilingvaalsed pealiskirjad luterlikes kirikutes¹

Kristi Viiding, Maria-Kristiina Lotman

Eesti- ja Liivimaa linnad kuulusid 1520-ndail aastail esimeste hulka saksa kultuuriruumis, mis usupuhastuse käigus luterluse poolele üle läksid.² 16. sajandi jooksul lisandusid neile Põhja-Eesti maapiirkondade kogudused ning pärast katoliikliku vastureformatsiooni lõppu 1620-ndatel ka Lõuna-Eesti kogudused. Reformatsioon tõi kaasa jumalateenistuste täieliku (s.t nii jutluse-, pihi- kui ka liturgiaosa) rahvakeelsuse nõude.³

¹ Artikkel valmis uurimisprojekti „Corpus Electronicum Inscriptionum Latinarum Estoniae” (CEILE) raames Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi riikliku programmi „Eesti keel ja kultuurimälu 2014–2018” (tunnusnumber 14-364) toetusel. Tänuõnad kõigile kogumisprojekti osalenud kolleegidele (Anu Mänd, Anni Arukask, Kaidi Kriisa, Tuuli Triin Truusalu ja Martin Uudevald); EELK õpetajatele ja teistele koguduste liikmetele, kes võimaldasid meil pääseda kirikutesse; samuti Eesti muuseumide varahoidjatele, tänu kellele saime kaardistada tänaseni säilinud materjali. Täname lahkete nõuannete eest Kai Tafenaud (Eesti Rahvusarhiiv) ja Hermann Kalmust (Pilistvere kirik), samuti Raimo Raagi (Uppsala Ülikool), Kristiina Savini (Lundi Ülikool) ja Eva Liljat (Göteborgi Ülikool) rootsikeelsete pealiskirjade lugemite osas.

² Reformatsiooni kohta Läänemere ümbruses sissejuhatavalt Christoph Schmidt. *Auf Felsen gesät: die Reformation in Polen und Livland*. Göttingen, 2000; Eesti- ja Liivimaa Leonid Arbusow. *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland*. Leipzig, 1921; Usupuhastus eestlaste maal 1524–1924. Usupuhastuse juubeli kirjandusliku komisjoni väljaanne usupuhastuse tuleku 400. a. mälestuspäevaks. Tartu, 1924; Ilmar Talve. Eesti kultuurilugu keskaja algusest Eesti iseisvuseni. Tartu: Ilmamaa, 2003, lk 99–105; Tiina Kala, Marek Tamm, Anu Mänd, Heiki Valk, Inna Põltsam-Jürjo. *Reformatsioon ja kirikuelu*. – Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Toim Antti Selart. Tallinn, 2012, lk 288–292.

³ Jumalateenistuste ja jutluste kohta keskajal nt Toomas Paul. Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 72.) Tallinn, 1999, lk 98–103; Tiina Kala, Marek Tamm, Anu Mänd, Heiki Valk, Inna Põltsam-Jürjo. *Jumalateenistus. Jutlused*. – Eesti ajalugu II, lk 258–261; Luterlike jumalateenistuste kohta: Paul 1999, lk 148–152; Piibli tõlkimisest eesti keelde 16.–17. sajandil Paul 1999, lk 195–386; Kristiina Ross *et al.* Eesti piiblitõlke ajaloo lühiülevaade. – Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants (<https://www.eki.ee/piibel/index.php?tekst=sissejuhatus>); piiblitõlke hariduslikest tagamaadest Marju Lepajõe. *Wotzu ist die tzung? Martin Lutheri keele- ja hariduskäsitusest*. – Kroonikast kantaadini: muusade kunstid kesk- ja varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal. Koost Katre Kaju. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised / Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 20 (27).) Tartu, 2013, lk 69–92); Piibli eestindamise funktsioonidest Jürgen Beyer. *Mittesaksakeelsed Piiblid sakslaste jaoks? Esimeste läti-, tartu- ja tallinnakeelsete piiblitrükiste kasutamisest*. – Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis. Toim Katre Kaju. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised / Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 21 (28).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014, lk 248–282.

Luterliku rahvakeelse jumalasõna loomisetappe Eesti alal on seni uuritud fookuseeritult eestikeelsetele tekstidele, lähtudes kirjalikel allikatel põhinevast tõdemusest, et alates 16. sajandist on Eesti alal jälgitav keelekogukondade hierarhiseeritud segregatsioon.⁴ Kirjalikeks allikateks on seejuures nii trükki jõudnud tekstid, eeskätt varane kirikukirjandus, lauluraamat, Piibli osade tõlked,⁵ kui ka käsikirjalised allikad, nt petitsioonid⁶ ja kirjavahetused,⁷ harvem ja ebasüsteemaatiliselt ka visitatsiooniprotokollid.⁸ Nende alusel võib teha järeldusi jumalateenistuste ja muude kuuldeliste religioossete toimingute keelekasutuse kohta. Kas, millal ja milliseid muutusi tõi reformatsioon seevastu kaasa kirikuruumis esemetele ja arhitektuuridetailidele kirjutatud sõnas, s.t pealiskirjades ehk epigraafides, pole seni süstemaatiliselt käsitlemist leidnud. Üksnes kantsleid uurides on tõdetud, et kui trükitud kirikukirjanduse mitmekeelsusele andis reformatsioon kiire tõuke, nii et juba 1535. aastast alates ilmusid paralleeltekstiga katekismused, siis eestlaste üleüldise kirjaoskamatus tõttu olid siinsed kantslid reformatsiooni järel võrreldes Saksa luterlike aladega kas pigem tekstivaesed ja keskendusid pildiprogrammile või siis saksakeelsed, selmet olla avatud kohaliku maakeele kasutusele.⁹

Kuna nii maakogudustes kui ka linnakirikutes jagasid üht ja sama kirikuruumi erineva sotsiaalse ja haridusliku staatuse ning erineva emakeelega inimesed (näiteks leidsid hiliskeskajal Tallinna linnakirikutes eesti jutlustajate kohad; Tallinna Püha Vaimu kirik oli varausajal ühtaegu nii raekabel kui ka eesti koguduse kirik; 18. sajandil kasutasid nt Narvas Mihkli kirikut üheskoos soome ja

⁴ Tiina Kala, Marek Tamm. Liivimaa keeled. – Eesti ajalugu II, lk 303–306, siin eeskätt lk 306. Paralleele on püütud leida peamiselt Läti alal läti keeles toimunud arengutega, vt Kristiina Ross, Pēteris Vanags. Common roots of the Latvian and Estonian Literary languages. Frankfurt am Main etc., 2008, eriti Common roots of the Latvian and Estonian Literary languages. – Preface, lk 7–13.

⁵ Vt lisaks märkus 3 toodud bibliograafia ka Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705, Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koost Kristiina Ross, toim Heiki Reila, K. Ross, Kai Tafenau. Tallinn, 2007; Kai Tafenau. Uue Testamendi tõlkimisest Rootsi ajal: käsikirjad, tõlkijad ja eesti kirjakeel. (Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 27.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011; Kristiina Ross. Eestikeelne piiblitõlge, kristlik kirjandus ja kirikulaulud. – Eesti kiriku- ja religioonilugu. Õpik kõrgkoolidele. Toim Riho Altnurme. Tartu, 2018, lk 148–159 jpt neis publikatsioonides viidatud käsitlused.

⁶ Vt nt Kala jt 2012, lk 291 varaste luterlike jutlustajate ettepanek Tallinna raele saksakeelseteks jumalateenistusteks.

⁷ Nt Piiblikonverentsid ja keelevaidlused: põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapublikatsioon. = Bibelkonferenzen und Sprachstreitigkeiten: Quellen zur Geschichte der Übersetzung der Bibel ins Revalestnische (1686–1690). Koost Leino Pahtma, Kai Tafenau, toim Jürgen Beyer. Tartu, 2003.

⁸ Visitatsioonide kohta sissejuhatavalt Olaf Sild. Kirikuvistatsioonid eestlaste maal vanemast ajast kuni olevikuni. Tartu, 1937. Visitatsioonidel tuli eestikeelne kirjasõna kõne alla pigem juhuslikult, peamiselt aspektist, milliseid käsiraamatuid pastorid omasid ja kasutasid.

⁹ Krista Kodres. Sõna jõud – teksti osa kantsli kujunduses. – Eesti kunsti ajalugu 2. 1520–1770. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2005, lk 356–358.

rootsi kogudus jne),¹⁰ siis kerkib küsimus, kas ja mille järgi orienteerus siinse kirikuruumi kaunistavate tekstide, s.t pealiskirjade vernakulariseerimine tervikuna. Kuidas järgiti eri koguduste kasutatud ruumis reformatsioonist alates eri emakeelega kirikuliste vajadusi? Kas ja millal tekkis mitmekeelsele kirikukirjandusele sarnane multilingvaalne kirikuruum? Kas kirikuruumis leiduvad erinevad tekstiga kaunistatud objektid olid keelekasutuse seisukohast sarnased Krista Kodrese poolt kantslite kohta täheldatuga või sõltus keele valik ka tekstikandjast?

Üks võimalus nendele küsimustele vastata on esmalt vaadelda, milline koht oli mitmekeelsusel keskaja pealiskirjades, ning seejärel, kas ja milline roll jäi ladina keelele kui varasemale kirikukeelele siinse luterliku kirikuruumi pealiskirjadel.¹¹ Kolmandaks liitub siia küsimus eesti keele jõudmisest pealiskirjadesse: kas see toimus iseseisvate ükskeelsete pealiskirjadena või mitmekeelsete raames, millal ja kus. Reformatsiooniga kaasnenud keelemuutuste alguse ja süsteemsuse kindlakstegemiseks peaks need uurimisküsimused aitama analüüsida, kas luterlik sõnakesksusideaal toimus kuuldelistel ja visuaal-representatiivsel tasandil samaaegselt ja sarnaste põhimõtete järgi või käidi sõnaga sõltuvalt meediumist ümber erinevalt.

Artikli materjaliks on aastail 2014–2018 kogutud ladinakeelsed ja ladinakeelse osisega mitmekeelsed pealiskirjad. Tegemist on süstemaatilise korpusega tänapäevaks *in situ* Eesti luterlikes kirikuis või muuseumeis leiduvatest või siis pelgalt varasemate üleskirjutustena säilinud, osalt publitseeritud, enamjaolt aga varem publitseerimata epigraafidest. Kogutud andmebaas tervikuna sisaldab pealiskirju 14. sajandist kuni 1918. aastani, mis võimaldab siinseid varauusaegseid pealiskirju ka laiemasse diakroonsesse konteksti seada.

¹⁰ 17. sajandi teise poole kohta on Vello Helk Kuressaare eesti koguduse kirikuraamatuid analüüsidest toonud esile, et mõnedki sealsed saksa linnakodanikud käisid eestlaste jumalateenistustel, kuna neile olevat ükskõik, millises koguduses nad jumalasõna kuulevad, vt Vello Helk. Kuressaare eesti koguduse 1667. a. kirikuraamat. – Eesti Kirik 1985, nr 2, lk 69–71; Vello Helk. Kirikuprobleeme rootsiaegsel Saaremaal. – Eesti Kirik 1988, nr 4, lk 200–204.

¹¹ Vrd väga erinevaid dateeringuid ladina keele taandumise kohta Eesti alalt nt Tapio Salminen. Aspects of Multilinguality in Late Medieval Livonia and Finland. – Einfluss, Vorbilder, Zweifel. Studien zu den Finnisch-Deutschen Beziehungen vom Mittelalter bis zum Kalten Krieg. Hrsg. von Vesa Vares. 6. Deutsch-finnisches Historikerseminar in Tampere 27.–31.3.2003. Institut für Geschichte, Tampere Universität, Publikationen 20. Tampere, 2006, lk 15–22, lk 19 järgi loovutas ladina keel Tallinna linna ametlikus kirjalikus suhtluses koha alamsaksa keelele hiljemalt 1390-ndatel aastatel. Paul 1999, lk 101 järgi kaotas ladina keel alamsaksa keelele oma positsiooni Tallinnas pärast 1424. aastat, kui rae otsusega rajati ladinakeelse toomkooli kõrvale alamsaksa-keelne linnakool. Kala, Tamm 2012, lk 306: „16. sajandiks oli ladina keel ... lõplikult kaotamas oma positsiooni saksa keelele.”

Mitmekeelsus Eesti kirikuruumi epigraafikas: definitsioon ja põhimõisted

Kontekstualiseerimaks reformatsioonijärgse epigraafika mitmekeelsust, on esmalt oluline määratleda mitmekeelsus siinse kirikuruumi epigraafikas tervikuna. CEILE andmebaasi peaaegu 440 pealiskirja põhjal nähtub, et Eesti kirikuruumis tähendas mitmekeelsus sajandite jooksul valdavalt kahe eri keele kasutust samal objektil. Alles alates 18. sajandist ilmusid siinsesse kirikuruumi süstemaatilise-malt kolmekeelsed pealiskirjad, mispuhul oli enamjaolt tegemist kolme õpetatud piiblikeele kombinatsiooniga (heebrea, kreeka, ladina) ilma rahvakeelse(te) ois-(t)eta. Mitmekeelsete pealiskirjade osana esinesid peale kolme piiblikeele veel alam-¹² ja ülemsaksa, rootsi, vene ja eesti keel, s.t regioonis suulises suhtluses levinud keeled. Eksootilisi keeli ega ka vahetus naabruses kõneldud, kuid Eestis poliitiliselt mittedominantsete rahvaste keeli (nt soome, läti, liivi jt) kirikute pealiskirjadelt ei leia.

Sageli kaasnes mitmekeelsusega suurem tekstihulk kui ükskeelsel pealiskirjal. Teksti(de)ga võis olla kaetud kogu objekt ja pealiskiri jagatud eseme eri osade vahel. Iseloomulik näide üleni pealiskirjaga kaetud eseme kohta on tänaseni säilinud Hiiumaa Pühalepa kiriku raidkantsel, autoriks Joachim Winter (1636): tekstikartušid latiniseeritud või ladinakeelsete nimetahvlitega kõigi kolme figuuri all, pikad saksakeelsed Piiblitsitaadid korpuse all- ja ülafriisil ning korpuse viimasel tahvlil trepibarjääri kõrval, saksakeelne pühendtekst trepibarjääri ülemisel tahvlil.

Nagu Pühalepa kantsli puhul, nii on Eesti kirikute mitmekeelsete pealiskirjade üldtendentsinagi tegemist peamiselt esmase ehk primaarse mitmekeelsusega, s.t et objektile kavandatud ja kantud pealiskiri oli kohe algse kavandi järgi mitmekeelne. Selle kõrval leidub Eesti kirikutes harvem ka sekundaarse ehk teisese mitmekeelsuse näiteid. Selle variandi korral on renoveeritud või ümber kujundatud esemele lisatud algse ükskeelse pealiskirja juurde uus, teiskeelne pealiskiri.

Selliseid mitmekeelseid pealiskirju, mille ühes osises on kasutatud ladina keelt, on Eesti ala kiriklike pealiskirjade seas 15.–20. sajandist teada 81. Kõikidest teadaolevatest pealiskirjadest moodustavad mitmekeelsed seega napi viiendiku, mistõttu võib mitmekeelsus esmapilgul näida pigem ebaoluline. Jälgides mitmekeelseid pealiskirju diakroonselt, muutub pilt märgatavalt.

15. sajand: mitmekeelsus kui erand

16. sajandi alguseni oli regiooni epigraafika monolingvaalne ja valdavalt ladina keeles. Üksnes neli näidet Tallinna ja selle ümbruse kirikuist kombineerivad ladina keelt alamsaksa keelega: Tallinna Püha Vaimu kiriku vanim kell (1433, valatud Tallinnas) ning Niguliste kiriku pealtari ehk Rode altari retaabel (1481, valmistatud Lübeckis) esmase mitmekeelsuse, Harju-Jaani hõbekarikas (15. sajandi teine pool, valmistuskoht teadmata) ja algselt Tallinnas dominiiklaste kloostri asunud perekond Bremeni hauaplaat teisese mitmekeelsuse näitena. Viimati mainitud

¹² Siin ja edaspidi on alamsaksa keele all mõeldud keskalamsaksa keelt.

ja ilmsesti Tallinnas tahatud hauaplaadil täiendab 1388. aastast pärinevat ladina-keelset gooti majusklites pealiskirja teine, suguvõsa hilisemale liikmele 1474. aastal alamsaksa keeles ja gooti minusklites kirjutatud tekst.¹³ Harju-Jaani armulauakarikal on näha eri ajastuil kirjutatud tekste: tüvese tahkudele ja pungise nuppudele on karika valmistamisajal kantud piiblitegelaste latiniseeritud nimed, kabja all hilisem alamsaksakeelne graveering, märkimaks eseme kaalu.¹⁴ Need kaks varaseimat sekundaarse mitmekeelsuse näidet on tekkinud Eestis koha peal ja pragmaatilistel põhjustel ilmselt *ad hoc*, sõltuvalt tekstide järgukaupa koostamisest.

Ootuspäraselt on harvades reformatsioonieelse mitmekeelsuse näidetes dominantkeeleks ladina ja sissepõimitud keeleks alamsaksa keel. Ainult ühel, Rode altarijetaabli pealiskirjal, on põhikeeleks alamsaksa ja sissepõimitud keeleks ladina keel. Nimelt on seal kõigi 16 kujutatud stseeni alla paigutatud alamsaksa-keelne selgitav tekst, kuid eelviimases, Püha Viktori martüüriumit kujutavas veski-stseenis lisandub alamsaksakeelsele tekstile (*Hir wert su[n]te victor ghebrocht in ene mole[n] vn[d] wart ghelecht v[n]der ene[n] sten vn[d] wart ghekoppet*)¹⁵ pildi paremas ülanurgas tekstilindiga ingel, kelle ladinakeelne sõnum (*Vicisti victor beati [sic!] vicisti*) osutab, et pühak jäi kindlaks oma usulistele põhimõtetele ja tema märtrisurm pole kaotus, vaid võit, s.t tee paradiisi. Ladina keel sümboliseerib siin kõrgemat inglite keelt. Klassikalise ladina keele reeglitega võrreldes räägivad inglid oma taevast keelt siiski süntaktiliselt vigaselt – täheveiga *beati pro beate* muudab mõtte anakoluutseks („Sa võitsid, oo õndsas võitja, sa võitsid” *pro* „Sa võitsid, õnnis võitja, sa võitsid”). Ehkki tähevea puhul võiks esmalt oletada retaabli meistri või mõne tema abilise nappi keeleoskust või *ti*-silbi kuhjumisest tingitud automatismi, võib see samavõrd olla seotud altariseina valmistuskohas Lübeckis käibinud üldise keskaegse hääldustavaga, rõhuta järgsilbi vokaali kõrguse muutumisega (*e>i* ja vastupidi).¹⁶

Sama seos nii ladina kui ka inglite keelega tekib Püha Vaimu kiriku vanima kella teksti puhul. Pealiskirja teine pool „*ave gracia plen[fa] dominvs tecvm*” on tsitaat Luuka evangeeliumist (1:28) – peaingel Gabrieli tervitussõnad Neitsi Maarjale.¹⁷

¹³ Harjumaa meeskohtu kaasistuja Thilo von Bremen ja tema isa surid 1388. aastal, Suurgildi liige Hans Bremen 1474. aastal. Vt Eugen von Nottbeck. Wilhelm Neumann. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. II. Reval, 1904, lk 175–176, ill lk 176; Heinz Loeffler. Die Grabsteine, Grabmäler und Epitaphen in den Kirchen Alt-Livlands vom 13.–18. Jahrhundert. Riga, 1929, lk 19–20, ill 2; Mari Loit. Keskaegselt surmakultuurist ja hauatähistest reformatsioonieelse Tallinna kirikutes ja kloostrites. – Vana Tallinn XVII (XXI). Tallinn, 2006, lk 13–154, siin lk 82; Helmi Üprus. Raidkivikunst Eestis XIII–XVII sajandini. Tallinn, 1987, ill 99.

¹⁴ Vt Kaalu Kirme. Eesti hõbe. 800 aastat hõbe- ja kullassepakunsti Eestis. Tallinn, 2000, lk 21–22, foto lk 22.

¹⁵ „Siin tuuakse püha Viktor veskisse ja pannakse [veski]kivi alla ja tal lüüakse pea maha.”

¹⁶ Altarijetaabli kohta vt põhjalikumalt Anu Mänd. Tallinna Niguliste kiriku pealtari retaabel. – Keskaegsed altarid ja retaablid. (Eesti kirikute sisustus IV.) Tallinn, 2019, lk 150–179, eelviimase tahvli reproduktsioon lk 169. Keskaegsete ortograafia- ja hääldustavade kohta nt Keith Sidwell. Reading Medieval Latin. Cambridge, 1995, lk 374.

¹⁷ Pealiskirja avaosa „*fo rex glorie xre veni cv]m pace*” ehk katoliku missa kaks avavärsi algavad aga aukuninga nimetamisega, millega kuningas Taavet ennustas ja tervitas Jeesuse tulekut.

Kõigi reformatsiooniaelsete mitmekeelsete epigraafide puhul nähtub erikeelsete tekstiosade erinev funktsioon. Ladinakeelne osa sisaldab enamjaolt vormellikku valmistamisdateeringut ning tsitaati Pühakirjast või mõnest muust kiriklikust tekstist, legitimeerides pealiskirjaga eseme kasutamise kirikus. Alamsaksakeelne tekstiosa selgitab objektile nähtavat kujutist koguduse või ka tellijate kogukonna vähemõpetatud, kuid lugemisoskusega liikmetele, nimetab eseme autori, kaalu või selgitab eseme funktsiooni. Tekstiosade erinev eesmärk ja keel ei takistanud seejuures nende kunstipärase ekstralingvistilist seost. Nii võib näiteks Püha Vaimu kiriku vanima kella alamsaksakeelses tekstipooles kasutatud täisriimilist neliksalmi „*ik sla rechte / der maghet als deme knechte / der vrouwen als dem heren / des en kan mi nemant vor keren*” tõlgendada ladinakeelse osa poeetilise vormi jätkuna. Ladinakeelne pool ei olnud küll riimiline, kuid missa *O Rex gloriae* kaks algusvärssi, nagu ka Ave Maria palvetekst seostus jumalateenistusel responsooriumina esitatult poeetilisusega.¹⁸

Reformatsiooniaelsete väheste mitmekeelsete pealiskirjade eri keeltes tekstiosad olid seega funktsioonilt komplementaarsed ja võisid mõnikord vastastikku mõjutada ka vormi, kuid nende mitmekeelsus oli eranditult intersentetsiaalne, s.t keelevahetus langes kokku lausepiiriga, mitte ei toimunud lausesiseselt. Samuti nähtub varaseimate mitmekeelsete pealiskirjade valmistuspaikade analüüsist, et mitmekeelsus ei olnud määratud ei lokaalse valmistamiskoha ega importimisega – seda esines nii mujalt tellitud kui ka kohalike meistrite loodud kiriklikel objektidel.

1590-ndad aastad: süsteemse ülemineku algus mitmekeelsetele pealiskirjadele

1590-ndatel aastatel algas siinses kiriklikus epigraafias intensiivne murrang neljas mõttes. Esiteks suurenes märgatavalt mitmekeelsete pealiskirjade hulk ükskeelsete kõrval. Teiseks toimus kiire üleminek gooti minuskelkirjalt humanistlikule kapitaalšriftile. Kolmandaks asendus mitmekeelsetes pealiskirjades alamsaksa keel kiiresti ülemlaksakeelega. Neljandaks algas aeglane, ent süstemaatiline mitmekeelsete pealiskirjade levik kõikidesse tänapäeva Eesti ala piirkondadesse kuni Lõuna- ja Ida-Eestini. Alljärgnevalt vaadeldakse neid muutusi lähemalt.

Süstemaatiline nihe ükskeelsetelt mitmekeelsetele pealiskirjadele algas 1590-ndatel aastatel Lääne-Eestist ja Tallinnast (vt kaart 1). Vaadates esimeste varauusaegsete mitmekeelsete pealiskirjade tellimiskohti, selgub, et ühelt poolt on tegemist mereäärsete rannikualadega, kus igapäevane mitmekeelne suuline suhtlemine mitmelt poolt pärit kaupmeestega tekitas positiivse suhtumise mitme-

¹⁸ Püha Vaimu kiriku kella kohta põhjalikumalt käsitlust vt Juhan Kilumets. Kirikukellad Eestis = Church bells in Estonia: näitus Niguliste muuseumis 26.05.2007–31.05.2008. Tallinn, 2007, lk 13 ning Anu Mänd. Kirikukellad keskaegses Tallinnas. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2016, nr 3, lk 47–60, täpsemalt Püha Vaimu kiriku kohta lk 54–56.

Kaart 1. Mitmekeelsed pealiskirjad 1590-ndatel aastatel praeguse Eesti ala kirikutes

keelsusesse ka kirjalikul tasandil.¹⁹ Teisalt on see Rootsi ja Taani luterliku kultuuri mõjuala Eestis:²⁰ Saaremaa Kihelkonna kiriku altarijetaabel (1591), Läänemaa Varbla kiriku kell (valmistatud 1592 Tallinnas, ühtlasi viimane alamsaksa komponendiga kiriklik pealiskiri Eestis), epitaaf Rootsi kuninglikule õuemarsalile Olaf Ryningile Tallinna toomkirikus (1594) ning Läänemaa Lääne-Nigula kiriku ümberkujundatud altarijetaabel (umbes 1598). Kõigis neis näiteis on esindatud ladina ja saksa keele kombinatsioon ning mitmekeelsus on valdavalt intersententsiaalne.

Üheaegselt kirikutes leiduvate pealiskirjade üleminekuga mitmekeelseks muutus ka nende kirjanemise viis. Alates 14. sajandi viimasest kolmandikust siinsetes ladina- ja harvades alamsaksa pealiskirjades domineerinud gooti minuskelkiri loovutas ladinakeelsetes pealiskirjades oma positsiooni täielikult humanistlikule kapitaalkirjale just 1590-ndatel aastatel – viimane gooti minuskelkirjas

¹⁹ Vt täiendavaid andmeid Salminen 2006, lk 19.

²⁰ Vrd Talve 2003, lk 98: „Eesti seisukohalt oli oluline, et kuigi usupuhastuse peamiseks mõjuallikaks olid sidemed Saksamaaga, eriti Wittenbergiga, avaldasid Rootsi luterluse nägemused ja seisukohad Põhja-Eesti kirikuolu korraldamisele mõju juba 16. sajandi lõpul.” Taani võimu all olnud Saaremaa kirikuolude kohta sissejuhatavalt vt Enn Tarvel. Saaremaa Taani võimu all 1559–1645. Kirik. – Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Koost Enn Küng, kaastoim Marten Seppel. Tartu, 2013, lk 129–132. Rootsi võimu esimeste kümnendite kohta Põhja-Eesti kirikutes vt Enn Küng. Põhja-Eesti Rootsi võimu all 17. sajandi esimese veerandini. – Eesti ajalugu III, lk 210–214.

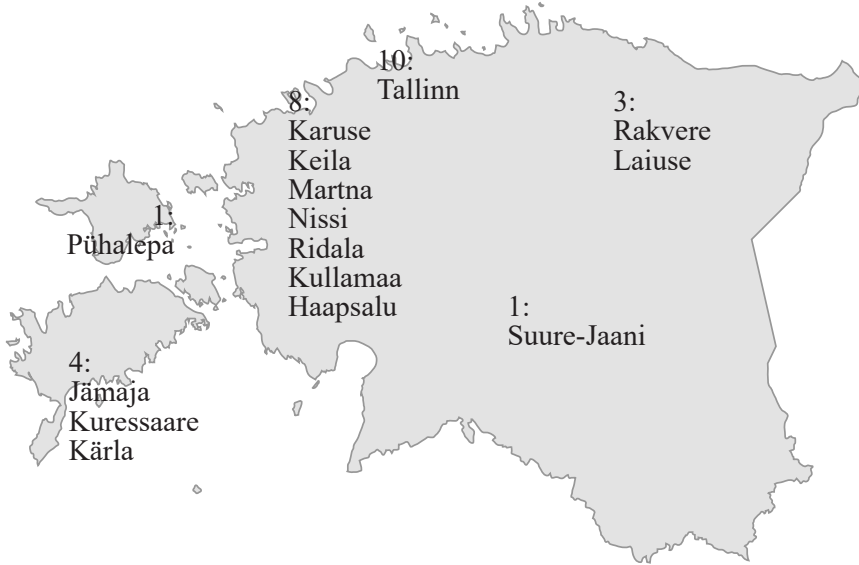
säilinud ladinakeelne pealiskirje leidub juba mainitud Varbla kiriku kakskeelsetel kellal 1592. aastast. Kihelkonna ja Lääne-Nigula kakskeelsetel pealiskirjadel on ladinakeelses tekstipooles kasutatud kapitaalkirja, saksakeelses veel gooti minuskelkirja. Neljandas tolle kümnendi kakskeelses pealiskirjas Ryningi hauamonumendilt Tallinnas on nii ladina- kui ka saksakeelses tekstiosises kasutatud juba kapitaalkirja.

17. sajandi mitmekeelsustraditsioon

Esimesele mitmekeelsete pealiskirjade kümnendile (1590–1599) järgnes 17. sajandil mitmekeelsuse kinnistumine kahekümne kahes ladina-saksa ja kolmes ladina-rootsi, ühel korral ladina-kreeka ning ühel korral ka ladina, kreeka ja heebrea keelt kombineerivas pealiskirjas. Mitmekeelsed pealiskirjad jagunevad kogu sajandi lõikes ühtlaselt, s.t mitmekeelsus ajas ei intensiivistunud. Endiselt olid mitmekeelsusele avatumad Lääne-Eesti ja saarte (12 näidet) ning Tallinna kirikud (11 näidet). 1640-ndail aastail jõudis mitmekeelsete pealiskirjade viljelemine ka Ida- ja Kirde-Eestisse, Rakverre ja Laiusele (kolm näidet) ning 1650-ndail on see esmakordselt dokumenteeritud Suure-Jaani kiriku kellal Lõuna-Eestis, s.t piirkonnas, mis veel 17. sajandi avaveerandil oli koos ülejäänud Liivimaaga katoliikliku Poola võimu all (vt kaart 2).

17. sajandi areng kujundas pealiskirjade mitmekeelsuse traditsiooni järgneviks kaheks sajandiks vähemalt kolmest aspektist. Esiteks püsis ladinakeelse osisega mitmekeelsete pealiskirjade hulk kuni 19. sajandi lõpuni võrdlemisi muutumatuna: 18. sajandist on teada vastavalt 21 ja 19. sajandist 22 mitmekeelset pealiskirja (vt kaart 3). Mitmekeelsus säilis seega kiriklike pealiskirjade koostamisel samaväärse võimalusena ükskeelsete, peamiselt saksa- ja ladinakeelsete pealiskirjade kõrval. Tähelepanu väärib asjaolu, et mitmekeelsete pealiskirjade hulk ühtlustus Eestimaa eri piirkondades alles 18. sajandi jooksul. Kaardilt 3 nähtub, et ehkki Lääne-Eestis ja saartel oldi endiselt kõige altimad mitmekeelseid pealiskirju koostama ja eksponeerima (seitse näidet), jõudis Ida-Eesti kuue näitega peaaegu sama hulga mitmekeelsete pealiskirjadeni. Tallinn kolme, Kesk-Eesti kolme ja Lõuna-Eesti kahe näitega osutavad, et mitmekeelsus oli selleks ajaks jaotunud võrdlemisi ühtlaselt üle Eesti.

16. sajandi lõpukümnendi ja 17. sajandi mitmekeelsed pealiskirjad suunasid järgmiste sajandite praktikat teiseski mõttes. Nimelt võib märgata tendentsi, et mitmekeelseid pealiskirju koostati nii 17., 18. kui ka 19. sajandil peamiselt kirikukellade kaunistamiseks. Ehkki enamik kirikulisi ei näinud oma eluajal kirikukelli kordagi lähedalt ega saanud (ja paljud ka ei osanud) nendel leiduvaid tekste lugeda, oli kell kui helisev ja seega justkui kirikulistega kõnelev element pealiskirjade koostajatele inspiratsiooniks kõnetada eri keelt rääkivaid koguduse-

Kaart 2. Mitmekeelsete kiriklike pealiskirjade hulk ja leidumus 17. sajandil regiooniti

Kaart 3. Mitmekeelsete kiriklike pealiskirjade hulk ja leidumus regiooniti 18. sajandil

liikmeid nende emakeeles.²¹ Vahetut metafoori personifitseeritud, mitmes keeles koguduse poole pöörduvast kirikukellast leidub siinsetes kirikukellade pealisteks-tides 17. sajandi lõpust kuni 19. sajandi lõpuni. Nii on Tallinna toomkiriku jaoks 1685. aastal valatud Maarja kellal saksakeelse osa alguseks personifitseeritud paarisvärss *KOMMT IN DIE KIRCH AVF MEINEN KLANCK / ZUM BETEN VND ZVM LOBGESANG* („tulge minu helina peale kirikusse palvetama ja ülistuslaule laulma”), temaga paaris heliseval samast aastast pärineval Lunastaja kellal aga ladinakeelne pentameeter *TERTIA POST CINERES EDO REFVSA SONVM* („ma helisen kolmandana, olles pärast põlengut ümber valatud”). Vigala Maarja kiriku kell 1894. aastast kõnetab kuulajaid aga ladina ja eesti keele kombinatsiooniga: *WIWOS WOCO ELAWAID HÜÜAN MORTUOS PLANGO SURNUID LERNAN [pro LEINAN]*.²²

Kellade „mitmekeelsus” on ajas proportsionaalselt kasvav nähtus: kui 17. sajandil oli 26 mitmekeelsest pealiskirjast kellade peal üksteist, siis 18. sajandil olid kelladel juba pooled mitmekeelseist (vastavalt üksteist 21-st) ja 19. sajandil lausa kaks kolmandikku mitmekeelsetest pealiskirjadest (vastavalt 15 pealiskirja 22-st).

Kolmas oluline 16. sajandi lõpus normina kinnistunud põhimõte mitmekeelsete pealiskirjade moodustamisel oli intersententsiaalsuse domineerimine intrasententsiaalsuse ees. Intersententsiaalsuse puhul toimus ümberlülitumine (*switch*) ühelt keelelt teisele lause lõpus. Erandiks jäi kõigiks sajandeiks ladinakeelse daatumini intrasententsiaalne kasutamine muukeelses tekstis: *Anno, Anno Domini, Anno Christi*,²³ mõnikord ka *die*²⁴ koos aastanumbri ja kuupäevaga põimiti muukeelse lause struktuuriga.

Aeglaselt laienev keeltevalik 17. sajandi mitmekeelsetes pealiskirjades

Arvestades 16. sajandi lõpu ja 17. sajandi arvukaid muutusi Eesti ala poliitilises, sh haridus- ja religioonipoliitilises sfääris, võiks eeldada märgatavat ja intensiivset laienemist mitmekeelsetes pealiskirjades kasutatud keelte osas. Ent varasemaga võrreldes lisandusid 17. sajandi jooksul keelte hulka üksnes rootsi, vanakreeka ja heebrea keel ning needki harvadel juhtudel.

Ootuspäraselt ei leidu üheski siinses mitmekeelses pealiskirjas poola keelt – tähendas ju Poola võimu ajal toimunud rekatoliseerimine koos jesuiitide jõudmisega Lõuna-Eestisse (1580-ndate aastate alguses) küll huvi kohalike põlis-

²¹ Vrd ka eesti rahvalaulus leiduvat erinevate esemete – vokkide, vankrite, kirikukellade – „vest-lusi”, mida esitades taotleti kõlaefekti. Rahvalaulus võivad erinevate kirikute kellad „rääkida” ka omavahel. Nt on rahvamuusika uurijad viidanud loole, milles on jäljendatud kahe Hääde-meeste kiriku (vene õigeusu ja luteri usu kiriku) kellade kõla (Taive Särg, Koidu Ilmjärv. Eesti rahvamuusika. Tartu, 2009, http://www.folklore.ee/muusika/eesti_rahvamuusika.htm).

²² w pro v viitab ilmselt ladina keele lokaalse häälduse märkimisele saksa keele ortograafiareeglite järgi (vrd ka Järva-Jaani kiriku põrandas asuv mälestusplaat kirjaga *WIWA* 17. sajandist).

²³ „Aastal, Issanda aastal, Kristuse aastal” (lad k).

²⁴ „Päeval” (lad k).

rahvaste keelte õppimise vastu, kuid mitte niivõrd poola keele levitamist. Katoliku kiriku liturgia oli endiselt ladinakeelne.

Seevastu pidanuks Rootsi valitsus oma ametnikkonna, nt kirikuõpetajate, poliitiliste ametnike, maamõõtjate jt sisseseadmisega eriti 1680-ndaist alates määrgatavalt soodustama rootsi keele kasutamist. Ent rootsikeelse osisega pealiskirju on siinseis 17. sajandi kirikuis teada üksnes kolmel objektil. Kohtumisvõimalus rootsikeelse tekstiga oli 17. sajandi kirikukülastajale pigem erandlik ja praktilistel põhjustel lausa võimatu, sest kõik kolm teadaolevat rootsikeelse osisega teksti asuvad kirikute tornides: Tallinna Jaani Seegi kiriku (1619),²⁵ Laiuse kiriku (1643/1674, vt allpool) ja Suure-Jaani kiriku (1652)²⁶ kelladel. Hilisemal sajandil sattus rootsi keel siinsetesse mitmekeelsetesse pealiskirjadesse veelgi harvem²⁷ ning isegi Rootsi kuninga Karl XI poolt Tallinna Kaarli kirikule kingitud kelladel on saksa-ladina, mitte rootsi-ladina keelekombinatsioon.

Sellel taustal on erakordne Laiuse kiriku kell, millel on 1643. aastal valatud algele rootsi- ja ladinakeelsele tekstile 1674. aastal lisatud taas kakskeelne lisandus samades keeltes, kusjuures dominantkeeleks on rootsi keel. 1643. aastal valatud kella ühel küljel on ladinakeelse vormelina (*Anno Christi*) väljendatud üksnes valmistusdaatumit pealiskirja lõpus:

- (1.) TILL · GVDZ · HELGA · NAMPNS · ÅHRA · SAMPT · LAYS · KYRKIA
OCH ·
- (2.) DHES · FORSAMBLING · TIL · HEDHER · NYTTA /
- (3.) OCH · PRYDNAT · HAFVER · FORDOM · ÖFVERSTEN · KRIGZ ·
RADET · OCH · GENERALGOVERNEUREN · ÖFVER /
- (4.) INGERMANLAND · HÖGHVALBORNE · HERRE · HER HIND-
RICK · FLEMINGH · HERRE · TIL · LAIS LACHTIS · JACERNÄS /
- (5.) SAMPT · ISENHOF · TELLESTA · OCH · VADDIMASIO · DENNE ·
KLOCKA · TILL ·
- (6.) LAYS · KYRCKIA · FÖRHÄHRAT · ANNO CHRISTI 1643²⁸

²⁵ 1. *SI DEVS PRO NOBIS QIVS [pro QVIS] CONTRA NOS ANDERS ERICHSON* 2. *ANNO BILLIFS (pro BILLIGT) OMKOSTNAT VEGER 14 LISPUND 15 MARKPUND*. 3. *DOMN [...]* 1619 („Kui Jumal on meiega, kes võiks siis olla meie vastu? Anders Erichson doneeris väärikalt 1619. Issanda aastal. Kaalub 14 Liivi naela ja 15 marknaela.”)

²⁶ 1. *GLORIA IN EXCELSIS DEO*. 2. *MIORAN PVTENSON MEFECIT [pro ME FECIT] ANNO 1652 KOMNE VTHAF IACOBS HVS LAET OS WANDRA I HERRANS HVS*. („Mind valmistas meister Ioran Putenson 1652. aastal. Meie tuleme Jakobi kojast ja läheme Jumala kotta.”)

²⁷ Nt Tallinna Jaani Seegi kiriku uuemal kellal 1731. aastast *LABOREM PRAESTUTITER NÄSMAN / HOLMENS[IS] ANNO MDCCXXXI* („Töö teostas Näsman Stockholmist 1731. aastal”). Sõna *PRAESTUTITER* valamisel on tähed segamini läinud: peab olema *PRAESTITUITER[ICUS]*. Vrd sama kellavalaja teisi Eesti kirikutes leiduvaid kellade pealiskirju (nt Kadrina kiriku kaks kella), kus on korrektselt kirjas *PRAESTITUITER[ICUS] NÄSMAN*.

²⁸ „Jumala püha nime kiituseks ning Laiuse kiriku ja koguduse auks, kasuks ja ehteks kinkis selle kella 1643. aastal endine ülemsõjanõunik ja Ingerimaa kindralkuberner, kõrgestisündinud isand härra Henrik Fleming, Laiuse, Lehtiste, Fägernase kui ka Purtse, Tellista ja Vaimõisa vabahärra.”

Kella ülemises servas leidub ornamentide vahel ainult lühike ladinakeelne dateeringuga pühendtekst Jumalale:

(7.) SOLI DEO GLORIA ANNO 1674²⁹

Kella teisel küljel leidub valdavalt rootsikeelne 1673. aasta pealiskiri ümbervalamise finantseerija nimetamisega:

(8.) SAMMA · KLOCKA · HAFVER · KONGL · MAY:ST · SAMPT · SVERIGES /

(9.) RYKES · RADH · OCH · PRÆSIDENT · VTHI DHET · KONGL · SERGZ [pro BERGZ] · /

(10.) COLLEGIO · HÖGHVÄLBORNE · HER ERICK · FLEMING · FRIHERRE · TIL /

(11.) LAYS · HERRE · TIL · FYTVNA · ECKEBY · RYKESTEEN · STRÖMSNAS /

(12.) SVEDHIE · OCH · PICKALA · LÄTHIT · OMGIVT · OCH · TIL · STÖRRE /

(13.) WICHT · FÖRBÄTTRAT · ANNO · CHRISTI 1673³⁰

Selles rootsikeelses tekstiosas on sõna *Bergscollegium* teine pool leidnud veel käsitlemist ladinakeelsena, ainsuse ablatiivi vormis (*collegio*), kuid kongruentse leksikalisatsiooni abil seotud juba rootsikeelse lause süntaksiga.³¹ Samuti on dateering lisatud intersententsiaalselt ladina keeles.

Lõpuks leidub kella alumises servas ornamentide vahel ladinakeelne tsitaat koos valmistuskoha ja valmistaja nimega:

(14.) GLORIA IN EXCELSIS DEO ET IN TERRA PAX. HOLMIÆ ME FVNDERAT JOHAN MEYER³²

Siin jääb verbivormi *funderat* puhul ebaselgeks, kas tegemist on eksimusega ladinakeelses tekstis (korrektne ladinakeelne vorm oleks *fvndebat/fvsit* ‘ta valas’) või rootsikeelse verbivormi paigutamisega keset ladinakeelset teksti (rootsi keeles *fvnderat* ‘ta valas’). Rootsikeelse tõlgenduse puhul esineb ka siin kongruentne leksikalisatsioon.

Rootsi keele sedavõrd uhke esindatus väikeses Laiuse kirikus on seotud soome päritolu kõrgete Rootsi sõjaväelaste, isa ja poeg Flemingitega, kes olid Laiuse lossimõisa omanikud. Isa Henrik Klasson Fleming (1584–1650) oli Rootsi sõjaväelane ja riigitegelane, aastast 1617 sõjanõukogu kolonel, aastail 1620–1622 Ingerimaa asehaldur. Tema poeg Erik Henriksson Fleming (1616–1679) oli Rootsi

²⁹ „Ainule Jumalale au aastal 1674.”

³⁰ „Selle(sama) kella lasi ümber valada ja kaalu suurendada 1673. aastal tema Kuningliku Majesteedi kui ka Rootsi riigi valitsuse ja kuningliku mäekollegiumi eesistuja, kõrgestisündinud isand Erick Fleming, Laiuse vabahärra, Fituna, Ekeby, Riksteni, Strömsnäsi, Svedja ja Pickala (Pukkala) isand.”

³¹ Kongruentse leksikalisatsiooni all peetakse mitmekeelsuse uurimisel silmas nähtust, kus mitmekeelne lause kasutab ühtset grammatilis-süntaktilist struktuuri, kuid lausesse on paigutatud mitme keele sõnavara.

³² „Au olgu Jumalale kõrges ja rahu maa peal. Stockholmis valas Johan Meyer.”

riigitegelane, maamarssal ja Laiuse vabahärra.³³ Laiuse teadvustamist Rootsi riigi olulise tugipunktina Eestimaal võisid tekstide potentsiaalsete kaasautoritena toetada ka Laiuse pastorid Gamaliel Berg (pastoriks 1634–1665)³⁴ ning Reiner Brockmann (pastoriks 1666–1704). Representatiivne tekstihulk kellal on eriti silmatorkav põhjusel, et lossimõisa omaniku Erik Flemingi kingitus paigutati esialgu kiriku ajutisse puust torni.³⁵ Rootsi keele mahuline ja sisuline domineerivus kella pealiskirjas kujundasid järgnenud Põhjasõja tarbeks Laiuse mainet sedavõrd, et kuningas Karl XII jäi 1700.–1701. aasta talvel hoolimata suhteliselt ebamugavatest majutusoludest Laiusele väelaagrisse.³⁶

Hoolimata klassikaliste keelte õpetamisest toomkoolis, triviaalkoolides, gümnaasiumides ja alates 1630-ndaist aastaist ka *Academia Gustaviana*'s, leidub teisi õpetatud keeli peale ladina keele varauusaegsetes mitmekeelsetes kiriklikes pealiskirjades haruharva. Kreeka keelt on kombineeritud ladina keelega ühelainsal hauakivil, mis tänapäeval paikneb Kuressaare lossikeldris.³⁷ Kivi valmimisajaks on peetud 1612. aasta eelset perioodi. Fragmentaarselt säilinud ladinakeelse osise *[IUSTORUM] ANIMAE / [IN MANU] DEI SUNT /³⁸ [...DEP]OSITAE CU[M] O[MN]IB[US] PIIS / LAETAM RESURRECTIONEM EX[PECTANTES...]*³⁹ järel tuleb tervikuna säilinud pisut muudetud vanakreekakeelne majuskelkirjas, kuid ilma rõhu- ja hõngusmärkideta tsitaat *O ΒΙΟΣ ΟΥ ΒΙΟΣ / ΑΛΛΑ ΠΟΝΗΡΟΣ*.⁴⁰ Teine kolmekeelne, s.t heebrea-, kreeka- ja ladinakeelne Kristuse nimesilt leidub akadeemilisele teoloogilisele haridusele viitavana Tallinna gümnaasiumi rektori ja retoorika õppejõu Heinrich Arnincki epitaafmaalil.⁴¹ Seega ei mõjutanud akadeemilise hariduse viljelemine Eesti alal vanakreeka keele kasutust kiriklikel epigraafidel peaaegu üldse.

Samavõrd ootamatu on eesti keele täielik puudumine 17. sajandi mitmekeelsetes pealiskirjades. Ehkki Pilistvere kantsli kolmel trepi- ja ühel korpusepaneelil leiduvaid gooti minusklites maalitud saksa- ja eestikeelseid tekste on seni

³³ Vt lähemalt Johan Kõpp. Laiuse kihelkonna ajalugu. Tartu, 1937, lk 93–94, 380–381, 384–385.

³⁴ Gamaliel Berg oli Laiuse pastor, tema mõlemad pojad õppisid Tartus *Academia Gustaviana* ajal teoloogiat (Arvo Tering. Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632–1710. Tallinn: Valgus, 1984, nr 447, 743; Reiner Brockmann oli Saksamaalt Schwaanist Eestimaale rännanud kirjamehe, tõlkija ja pastori Reiner Brockmann vanema (1609–1648) poeg, Laiuse pastor aastail 1666–1704.

³⁵ Kõpp 1937: 90–94.

³⁶ Margus Laidre. Lõpu võidukas algus. Karl XII Eesti- ja Liivimaa 1700–1701. Tallinn, 1995, lk 227–254.

³⁷ SM_10438:7 Kv.

³⁸ Saalomoni Tarkuseraamat 3:1.

³⁹ „Õigete / hinged / on jumala /käes/. /.../ maetud koos kõigi vagadega /ootamas/ rõõmsat taasülestõusmist /.../” (lad k).

⁴⁰ „Elu – mitte elu, vaid vaev” (kr k).

⁴¹ Praegune asukoht: Tallinna Linnamuseum (TLM 9402).

seostatud kantsli kujundusega, mis tehti 1686. aastal,⁴² näitab Pilistvere kantsli eestikeelsete tekstiosade võrdlus Eesti piiblitõlke ajaloolises konkordantsis leiduvate piiblitõlgetega varaseimatest fragmentidest kuni 18. sajandi keskpaigani, et praegu sellel kantslil leiduvad eestikeelsed tekstid pärinevad ortograafiliste eripärade tõttu kõige varem 18. sajandi 40-ndaist aastaist ja pigem põhjaeesti keelealalt. Peajoontes (sõnavara, sõnajärg, süntaks, morfoloogia) on kasutatud 1739. aasta esimest Piibli terviktõlget. Ortograafias on sellest mõned kõrvalekalded veelgi uuema kasutuse suunas. Nii on sõnad *sedä, minä, järele, elab, jumala, oma[st]* järgsilbi alguses ühekordse kaashäälikuga (pro *sedda, minna, järrele, ellab, jummalä, omma[st]* 1739. aasta Piiblis), pika silbi vokaali märgitud kahekordse vokaaliga (*saanud* pro *sanud*), *i* ja *j* õigekiri pealiskirjas modernsem kui Piiblis. Märkimisväärne on sihitisekäände korrektne moodustus keskmisel trepirinnele: *usi taewaid* pro *ued taewad*. Pealiskirja alljärgnevas editsioonis on nasaalkriipsudega märgitud lühendid avatud nurksulgudes; ruumi puudusel tahvritel kokkukirjutatud sõnadele pole lisatud sõnavahesid.⁴³

Trepirinnatise alumine tahvel (kombineeritud tsitaat Johannese Ilmutusraamatust 19,9 ja 22,20): *Seelig sind die/ zudem Abendmahl / des Lames berufen / sind Es spricht der solches / zeuget: Ja Ich komme / bald. Knien, Ja kom Herr Jesu./ Önsad on need kes Talle / pulmaõhtusömaajale / on kutsutud Se kes sedä / tunnistab, ütleb: Jahwist [sic!] / minä tullen noppeste/. Amen. Tulle wistist Issand Jesus.*⁴⁴

Trepirinnatise keskmine tahvel (2 Peetruse 3,13): *Wir warten / aber eines neuen /Him[m]els und einer / neuen Erde nach sei- /ner Verheiszung in / welchen Gerechtigkeit wohnet / Agga meie otame usi /taewaid ja uut maad /Tem[m]a tootusse järele / kus õigus sees elab.*⁴⁵

Trepirinnatise ülemine tahvel (Pauluse kiri roomlastele 5,1): *Nun wir den[n] / sind gerechgewor-/den so haben wir Frie-/den mit Gott durch un-/sern Herrn Jesum Christum / Et meie nüüd ussust / olleme oigekssaanud / siis on meil rahho Ju- /mala jures meie Is-/sanda Jesusse Kristusse läb[i].*⁴⁶

⁴² Kodres 2005, lk 357. Kantsel valmistati Tartus tiser Thomas Öhmani töökojas. Kai Tafenu juhtis käesoleva artikli autorite tähelepanu asjaolule, et 1687. aasta jaanuaris toimunud Pilistvere piiblikonverentsi materjalide hulgas sealse kiriku kantslist juttu ei ole – allikates nimetatakse konverentsist osavõtnuid ja aruteluteemasid, kuid ei mainita seltskondlikke tegevusi ega vaatamisväärsuste külastamist.

⁴³ Pealiskirja pole seni tervikuna publitseeritud, see puudub nii Sten Karlingi teoses *Holzschneideri und Tischlerkunst der Renaissance und Barocks in Estland*. Tartu, 1943, lk 352 kui ka andmebaasis muinas.ee (Egle Tamm (2009), 19806 – Pilistvere kiriku kantsel, Th.Öhman. <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=19806> (6.08.2019).

⁴⁴ Vrd Piibel 1739: 19,9 Önsad on need, kes Talle pulma õhtosöma-aiale on kutsutud; 22,20: Se, kes sedda tunnistab, ütleb: Jah wist, minna tullen noppeste. Amen. Tulle wissist, Issand Jesus.

⁴⁵ Piibel 1739: Agga meie otame ued taewad, ja uut maad temma tootusse järrele, kus õigus sees elab.

⁴⁶ Piibel 1739: Et meie nüüd ussust olleme õigeks sanud, siis on meil rahho Jummalä jures meie Issanda Jesusse Kristusse läbbi.

Kantsli korpuse paneel (5 Moosese 6,5): *Du sollt [sic!] /den Herrn / deinen Gott / liebhaben von / ganzem Herzen / von ganzer Seele / von allem Vermögen / Sa pead Jehowat / oma Jumalat ar- / mastama keigest / omast süddamest ja / keigestomasthingest / ja keigestomawäest.*⁴⁷

Nende ilmselt varaseimate säilinud eestikeelsete kiriklike epigraafide dateeringut ning suhet sama pealiskirja saksakeelsete tekstiosade loomisajaga võiks aidata veelgi täpsustada infrapunaauuringud Pilistvere kirikus.⁴⁸

Poetilised vastasmõjud 17. sajandi mitmekeelsetes pealiskirjades

Ehkki enamasti ei ole mitmekeelsed pealiskirjad värsistatud, on 1590–1700 pealiskirjadest kuuel siiski üks või mitu osa loodud erinevates poetilistes vormides. Märkimisväärsemad on need juhtumid, kus on võimalik täheldada eri keeles osade poeetilist või prosoodilist vastasmõju.

Selles mõttes on huvitav näide 1598. aasta Lääne-Nigula altariretaabel, millel on eraldi ladina- ja saksakeelsed osad. Retaabli vasaku tiiva väliskülje ülaserivas olev ladinakeelne tekst on kirjutatud kvantiteerivas elegeilises distihhonis, mis järgib kõiki antiikheksameetri ja pentameetri reegleid. Selle heksameetrilise värssi jagab kolmandas jalas kaheks osaks klassikalises ladina värssis eelistatud meestsesuur, klauslitüüp on aga siiski antiikajal haruldane *abeuntibus heros*⁴⁹, mille daktüüline jalg on täidetud viiesilbilise sõna kolme viimase silbiga ja viimane, spondeiline jalg, kahest raskest silbist koosneva sõnaga. Distihhoni pentameeter sisaldab üht kontraheeritud ehk spondeusega asendatud jalga värsirea esimesel poolel, teine pool on korrektselt daktüüline. Parema altaritiiva välisküljel ülaserivas on ladinakeelne jambiline distihhon, mis koosneb kvantiteerivast dipoodilisest jambilisest trimeetrist (s.t kuuejalalisest värssist, mille esimeses, kolmandas ja viiendas jalas on lubatud raske esisilp) ja sellele järgnevast teises ja kolmandas jalas resolutsioone ehk kolmesilbilisi asendusi sisaldavast viiejalalisest jambist. Mõlema ladinakeelse osa puhul väärib märkimist nende alliteeritus. Ka saksakeelsed psalmid on selgelt poetilised: seda toetavad nii graafiline jaotus kui ka kõlakordused.

Teine juhtum, kus nii ladina- kui ka rahvakeelne osa on värsistatud, on 1685. aastast pärinev Tallinna toomkiriku Lunastaja kell. Selle ladinakeelne pealiskiri on kvantiteerivas elegeilises distihhonis, mille heksameetri kolmandas jalas on meestsesuur, klausel on aga rütmistatud antiikajal ühe levinuma *conde sepulchro* tüüpi lõpuga. Pentameetri juures tuleb tähele panna, et 'edo' sobib

⁴⁷ Piibel 1739: Ja sa pead Jehowat omma Jumalat armastama keigest ommast süddamest ja keigest ommast hingest ja keigest ommast wäest.

⁴⁸ 2015. aasta Eesti Kunstiakadeemia töörühma tehtud esialgsete uuringute kohta vt Pilistvere kiriku uuringud <https://www.artun.ee/kalender/pilistvere-kiriku-uuringud/> (6.08.2019).

⁴⁹ Vt lähemalt Leo De Neubourg. La base métrique de la localisation des mots dans l'hexamètre latin. Brussels, 1986, lk 66–67.

skeemi ainult nn jambilise lühenemisega, mis lubab luules kerge-raske skeemiga sõnu käsitleda kahest kergest silbist koosneva jadana.⁵⁰ Ka saksakeelne osa on värsistatud: tegemist on riimilise distihhoniga, mis vastab oma ehituselt varasajal saksa luules levinud vaba *Knittelvers*'i põhimõtetele.

Järgnevates näidetes on erikeelsete tekstiosade poeetiline vastasmõju kas mingi üksikelemendi tasemel või lihtsalt juhuslik. Kõigepealt väärib tähelepanu Heinrich Gösekeni epitaaf Kullamaa kirikus (1681/1682). Tegu on kahest ladina-keelsest eelegilisest distihhonist koosneva värsivormis tekstiga, mis järgib enamasti antiikseid meetrika- ja kvantiteedireegleid. Vastuolu näeme siiski esimese värsirea neljandas värsijalas, kus daktüli lühikeste positsioonide jada on täidetud kahe raske silbiga (*me Westph-*). Siin on tegu kas kvantiteedireeglite rikkumisega või uuendusliku elisioonipõhimõttega.⁵¹ Epitaafi saksakeelse osa kuuendat rida võib aga lugeda spondeilise lõpuga heksameetrina, mis on tõenäoliselt juhuslik, ent resoneerub siiski ladina teksti rütmiga.

1652. aasta Suure-Jaani tornikellal on aga näha, kuidas ladina keele prosoodia on mõjutanud rahvakeelset värssi (vt märkus 26). Rootsi keelne distihhon on riimiline neliktrohheus, mille teise rea teises värsijalas (*WANDRA I*) on tõenäoliselt ladina keele mõjul üks silp elideeritud.

Tallinna toomkiriku 1685. aasta Maarja kellal on seevastu värsistatud vaid saksakeelne osa. Luuletuse riimiskeem on aaBcBc ning tegu on heteromeetrilise värsiga, mille esimesed kaks värssi on nelikjambid, järgnevad aga kuuejalalised värsid, mis kalduvad mitmel korral jambirütmist kõrvale. Tegu võib olla taas antiikmeetrika mõjuga, täpsemalt resolutsioonireegli rakendamisega, kuid ka vaba *Knittelvers*'i eeskujuga. Ning lõpuks olgu mainitud ka Kuressaare Laurentiuse kirikus asuv 1665. aasta hauaplaat, millel olev saksakeelne luterlik hümn on heteromeetriline tugeva jambiimpulsiga stroof, mille kas ebapuhtad või homonüümsed riimid vastavad skeemile aaBccB. Selle epigraafi puhul pole hauaplaadi ülaserava kaunistav ladinakeelne proosavormis tsitaat saksakeelse tekstipole poeetilisest vormist mõjutusi saanud.

⁵⁰ Vt Anni Arukask, Kaidi Kriisa, Maria-Kristiina Lotman, Tuuli Triin Truusalu, Martin Uudevald, Kristi Viiding, „Verse texts in the Latin inscriptions of Estonian ecclesiastical space: meter and prosody.” – *Studia Metrica et Poetica* 2018, 5/1, lk 80–104, siin lk 101.

⁵¹ Vrd ka Arukask, Kriisa jt 2018, lk 100–101. Latiniseeritud vernakulaartüve *Westphalen/Westphalia* paigutamiseks värssi on leitud ladina prosoodiasüsteemile tüüpiline lahendus – saksa *w-d* on keskajaga sarnaselt käsitletud poolvokaalina, mis sobis eelnenu asenäonaga *me* elideeruma. Sarnaselt domineerisid ka kirikulaulude eestindamisel meetrilised piirangud loomuliku keele reeglite üle, vt Kristiina Ross. *Linguistic Ideas of the Lutheran Reformation in the Genesis of Literary Estonian*. – *Languages in the Lutheran Reformation: Textual Networks and the Spread of Ideas*. Eds. Mikko Kauko, Miika Norro, Kirsi-Maria Nummila, Tanja Totopainen, Tuomo Fonsén. Amsterdam, 2019, lk 57–78.

Kokkuvõtteks

Analüüsitud mitmekeelsete pealiskirjade põhjal selgus, et ehkki üksikuid näiteid esmase mitmekeelsusega pealiskirjadest on Eesti ala kirikuist teada juba reformatsioonile eelnenud, valdavalt ladinakeelsete epigraafidega sajandeist, tähendas reformatsioon Eesti- ja Liivimaa kirikuruumile kõrvuti otsese vernakulariseerimisega ka mitmekeelse pealiskirjatraditsiooni kujunemist. See multietniliste luterlike koguduste tõttu igati ootuspärane protsess teostus siiski väga aeglaselt: ehkki reformatsioon leidis siinsetes linnades aset juba 1520-ndail aastail, toimus märgatav nihe mitmekeelsuse poole alles 16. sajandi viimase kümnendi pealiskirjades ehk luterluse kinnistumise ajal Põhja-Eesti maakogudustes. Epigraafide mitmekeelsuse levikul sai otsustavaks ilmselt just saksa päritolu põlise maa-aadli kui kirikusisustuse peamise finantseerija ületulek luterluse poolele.⁵² Seepärast on mõistetav, miks siinne mitmekeelsus arenes 17. sajandi jooksul peamiselt ülem-saksa-ladina kakskeelsuseks, nii et kohaliku elanikkonna gruppidest said üksnes sakslased kogeda kirikus emakeelset kirjasõna ka esemetel ja arhitektuuridetailidel visualiseerituna. Gustav Suitsu tõdemus, et „luterliku teoloogia rakendus ordu- ja hansariigis ei andnud mitte rahvakirikut, vaid härraskiriku”,⁵³ kehtib siinse kirikuruumi pealiskirjade kohta seega vähemalt kuni 18. sajandi keskpaigani.

Hoolimata ligi poolteist sajandit kestnud Rootsi ülemvõimust ning paljude kirikuruumi ja jumalateenistuste tarbeks vajalike esemete, eriti kirikukellade valmistamisest Stockholmis, ei pakkunud siinsetes perifeerias tegutsenud rootsi ametnikele ja elanikkonnale suurt huvi eneserepresentatsioon ei rootsikeelsetes ega ka rootsikeelse osisega mitmekeelsetes pealiskirjades. See võis olla ka üks põhjuseid, miks Rootsi päritolu luterlikud pastorid ei pööranud omakorda tähelepanu eestikeelse osisega mitmekeelsete pealiskirjade loomisele, rääkimata üksnes eesti keele kasutamisest epigraafides. Rootsi võimuperioodi mõju eesti keele jõudmisel kiriklikesse pealiskirjadesse on pigem kaudne: koolivõrgu loomisega 1680-ndail aastail hakkas esmakordselt tekkima laiem kirjaoskajatest eestlaste kiht, kes selliseid pealiskirju lugeda ja mõista suutsid.

Nagu näitab esimene praeguseni säilinud saksa- ja eestikeelne pealiskiri Pilistvere kiriku kantslil (pärast 1739. aastat), ei taganud eestikeelse sõna visualiseerimist kirikuruumis mitte pelgalt kiriku vernakulariseerimisideaal, kuivõrd täpsemalt võttes just mitmekeelsete pealiskirjade traditsioon. Eeskujuks oli ilmselt varasem ja samaaegne ladina-saksa mitmekeelsus. Seevastu rootsi, ladina ega muid keeli esimeste eestikeelsete pealiskirjade saatjana ei kasutatud.

⁵² Tegemist oli nn patronaadikirikutega, mille ülalpidamise ja korrashoiu ülesanne lasus otseselt neil, kelle valduses olevaid maid kirik teenindas. Vt Krista Kodres. Das Kirchengebäude: Privatbesitz des Gutsbesitzers? Das Beispiel Estlands in der Frühen Neuzeit. – Jan Harasimowicz (Hrsg.). Protestantischer Kirchenbau der Frühen Neuzeit in Europa. Grundlagen und neue Forschungskonzepte. Regensburg: Schnell & Steiner, 2015, lk 271–282.

⁵³ Gustav Suits. Kirjandus Rootsi ajal. – Eesti ajalugu III. Rootsi ja Poola aeg. Toim Hans Kruus. Tartu, 1940, lk 358.

Luterliku eestikeelse jumalasõna jagamise ideaal jäi Eesti- ja Liivimaa kirikuruumis visuaal-representatiivsel tasandil 16.–17. sajandil veel teostamata, erinevalt mitmekeelse trükitud kirikukirjanduse ja rahvakeelse jutlustamise traditsioonist. Mitmekeelne kirikuruum tekkis alles 18. sajandil, kaua pärast mitmekeelse kirikukirjanduse kõrgaega, toetudes trükis ilmunud Jumalasõnale.

Ladina keel kui varasema katoliku kiriku keel ei kadunud luterlikest kirikuhoonetest järsult, vaid jäi kuni 20. sajandi alguseni siinses kirikuruumis püsima nii ükskeelsetes pealiskirjades kui ka mitmekeelsete pealiskirjade täieõigusliku osisena, andes kombinatsioone kõikide regiooni suulises suhtluses, sh jumalateenistustel kasutatud kohalike keeltega. Pikaajalist monolingvaalset kasutust 16. ja 17. sajandil mõjutas ilmselt ka humanistliku ladinakeelse kultuuri üheaegne levik reformatsiooniga Eesti- ja Liivimaal.⁵⁴

17. sajandil lõpuks kujunenud pealiskirjade praktika – ühelt poolt monolingvaalsetest ladinakeelne varasema keskaegse traditsiooni jätkuna, ülemsaksa-keelne alates 1590-ndaist aastaist ja eestikeelne alles 18. sajandist; teisalt multilingvaalne eri kombinatsioonides – jäi siinse regiooni kiriklike pealiskirjade moodi kujundama üldjoontes kuni 20. sajandi alguseni. Kahe traditsiooni paralleelne esinemine näitab, et mitmekeelsed pealiskirjad polnud lihtsalt vaheaste ladinakeelsest pealiskirjatradsioonist rahvakeelsesse monolingvaalsesse traditsiooni, vaid iseseisva väärtusega traditsioon.

Ehkki mitmekeelsus iseenesest ei mõjutanud pealiskirjade poeetilisemat väljenduslaadi, ilmses mitmekeelsetes pealiskirjades erikeelsete tekstiosade mõningane vastasmõju poeetilise ja prosoodilise vormi valikul. See tendents on täheldatav kronoloogiliste katkestusteta juba 1590-ndatest aastatest alates kõikides Eesti osades ning ei muutunud eestikeelse värsistatud lauluraamatu ilmumisega 1656. aastal märkimisväärselt.

Detailsemate järeltuste tegemiseks mitmekeelsuse rolli kohta Eesti ala kirikutes on edaspidi vajalik koguda ja uurida süstemaatiliselt saksakeelseid pealiskirju ning ladinakeelse osiseta mitmekeelseid pealiskirju. Süstemaatiliste mitmekeelsusteemaliste uurimuste ilmunisel teiste luterlike alade kohta Läänemere piirkonnas avaneb võimalus kõrvutada siinset praktikat lähiregiooni arengutega.

⁵⁴ Vt Kristi Viiding, *Das Verhältnis der Reformation und des Humanismus in Est- und Livland im 16. Jahrhundert. – Kulturwirkungen der Reformation in den Metropolen des Ostseeraums.* Hrsg. von Heinrich Assel, Johann Anselm Steiger, Axel E. Walter. Berlin, Boston, 2017, lk 843–854.

The role of the Reformation in shaping multilingual church spaces in Estonia and Livonia: multilingual epigraphs in Lutheran churches

Summary

Kristi Viiding, Maria-Kristiina Lotman

The study of the stages of creation of the Lutheran vernacular Word of God in the territory of Estonia has to date focused on texts in Estonian and been based on a premise taken from written sources, whereby a hierarchical segregation of linguistic communities in the territory of Estonia can be observed from the 16th century onwards. Such written sources include printed texts, primarily early ecclesiastical literature, hymnals, translations of parts of the Bible, as well as manuscripts, e.g. petitions and correspondence; and unsystematically and on rare occasions, visitation protocols as well. These can be used to draw conclusions on the use of language in services and other auditive religious proceedings. However, thus far there has been no systematic study of whether, when and what kind of changes the Reformation entailed for language written on objects and architectural elements within the church, i.e. in epigraphs.

The aim of this article is to analyse how the linguistic needs of churchgoers with different mother tongues were met in the interior space of churches used by different congregations in Estonia and Livonia following the Reformation. The main question looks at when, if at all, the Reformation gave rise to a multilingual church space similar to multilingual ecclesiastical literature. The article includes an introduction on the place of multilingualism in mediaeval epigraphs. Subsequent analysis examines what role, if any, Latin as the earlier ecclesiastical language retained in the epigraphs of Lutheran churches. Thirdly, the article also considers how Estonian came to be used in epigraphs: whether it manifested in monolingual epigraphs or within multilingual ones, and when and where this took place. In order to determine the start and regularity of linguistic changes triggered by the Reformation, these research questions should help to analyse whether the Lutheran focus on language was realised simultaneously at both the auditive level and the level of visual representation, or whether language was treated differently depending on the medium.

The materials of the article comprise all Latin epigraphs and multilingual epigraphs with Latin segments (81 multilingual epigraphs from a total of 440) collected between 2014 and 2018. This is a systematic collection of mostly unpublished epigraphs found today in Lutheran churches and museums in Estonia, or which have been preserved as earlier recordings.

The multilingual epigraphs that were analysed revealed that even though there are some examples in Estonian churches of primarily multilingual epigraphs predating the Reformation when Latin dominated in epigraphs, the Reformation brought about the development of the tradition of multilingual epigraphs in addition to the direct vernacularisation of Estonian and Livonian church spaces. This was to be expected, since Lutheran congregations comprised multiple ethnicities, but it was nevertheless an extremely slow process: the Reformation movement swept through Estonian and Livonian cities as early as the 1520s, but it was not until the last decade of the 16th century that a shift towards multilingualism became noticeable in epigraphs, which coincides with the time Lutheranism took hold in rural congregations in northern Estonia. The fact that the established German gentry – being the principal funders of church furnishings – converted to Lutheranism was decisive in the proliferation of multilingual epigraphs. Therefore, it is understandable why in the 17th century multilingualism in this region primarily took the form of bilingualism involving High German and Latin, making local Germans the only group in the population able to experience their mother tongue visualised on objects and architectural elements inside the church. As Gustav Suits notes: “The implementation of Lutheran theology under the Livonian Order and Hanseatic League resulted in a gentilefolk church and not a folk church.” This certainly applies to local epigraphs, at least until the mid-18th century.

Despite Swedish dominion, which lasted for nearly 150 years, and the fact that many necessary items used in churches and services (especially church bells) were in fact manufactured in Stockholm, the Swedish officials and people living and working in this provincial region had little interest in self-representation in the form of epigraphs fully or partially in the Swedish language. This may have been one of the reasons why Lutheran ministers of Swedish descent, in turn, failed to focus on the creation of multilingual epigraphs featuring parts in Estonian or even monolingual Estonian epigraphs. Swedish rule had more of an indirect role to play in introducing the Estonian language into ecclesiastical epigraphs: it was not until the establishment of a network of schools in the 1680s that a small group of Estonians began to form that could actually read and understand such epigraphs.

As demonstrated by the first German and Estonian epigraph (created after 1739) preserved today on the pulpit of Pilstvere church, it was not just the ideal of a monolingual vernacular church that ensured the visualisation of Estonian texts inside the church, but more precisely, it was the tradition of multilingual epigraphs. The predating and simultaneous Latin-German bilingualism most likely served as an example. On the other hand, neither Swedish nor Latin (nor any other languages) were ever used as a main language alongside the first Estonian parts of multilingual ecclesiastical epigraphs.

The ideal of spreading the Lutheran Gospel in Estonian was not put into practice in the church spaces of Estonia and Livonia on the level of visual representation in the 16th and 17th centuries, unlike the tradition of multilingual printed

ecclesiastical literature and vernacular sermons. It was only in the 18th century, many decades or even a century after the golden age of multilingual ecclesiastical literature, that a multilingual church space was established on the basis of a gospel spread via manuscripts or printed publications.

Latin as the language of the old Catholic church did not suddenly disappear from Lutheran church buildings: it fully retained its visibility in local church spaces in both monolingual epigraphs and Latin parts of multilingual epigraphs until the early 20th century, combining with all local languages used for verbal communication, including services, in the region. The fact that the spread of humanist Latin culture coincided with the Reformation movement in Estonia and Livonia is likely to have also had an impact on the extended monolingual use of Latin in the 16th and 17th century.

The epigraph practice – on the one hand monolingual (a) in Latin as a continuation of the earlier medieval tradition, (b) in High German as of the 1590s and (c) Estonian as of the 18th century, and on the other hand in multilingual forms in different combinations – which had developed by the end of the 17th century – shaped ecclesiastical epitaphs in this region to a greater or lesser extent until the early 20th century. The parallel use of these two traditions indicates that multilingual epigraphs were more than a mere step in transitioning from monolingual Latin epigraph practice to monolingual vernacular practice: multilingual epigraphs were a continuous practice in their own right.

Even though multilingualism itself did not make inscriptions more poetic, there was some interaction between the texts in different languages on multilingual epigraphs in terms of the selection of poetic and prosodic form. This continuous tendency can be observed in all areas of Estonia from as early as the 1590s, and the publishing of the Estonian versified hymnal in 1656 brought no significant changes to this.